

Anna Tarwacka*

 <https://orcid.org/0000-0002-6171-4117>

MANUMISSIO INTER AMICOS W ŚWIETLE KOMEDII PLAUTA

Streszczenie. Artykuł dotyczy nieformalnego sposobu wyzwolenia niewolnika, jakim była *manumissio inter amicos*. Słabo wykorzystanym źródłem poznania tej instytucji wydają się komedie Plauta. Wynika z nich, że właściciel wyrażał w formie imperatywnej chęć wyzwolenia, natomiast *amici*, czyli świadkowie, potwierdzali swoją obecność i gotowość poświadczenia wyzwolenia, mówiąc, że cieszą się z otrzymanej przez niewolnika wolności.

Słowa kluczowe: wyzwolenie niewolnika, *manumissio inter amicos*, Plaut

MANUMISSIO INTER AMICOS IN THE LIGHT OF PLAUTUS' COMEDIES

Abstract. The article concerns the informal method of slave manumission, which was the *manumissio inter amicos*. Plautus' comedies seem to be a poorly used source of knowledge about this institution. It follows from them that the owner of the slave expressed in an imperative form the desire for manumission, while the *amici*, or witnesses, confirmed their presence and readiness to certify manumission, saying that they were happy about the freedom received by the slave.

Keywords: Slave manumission, *manumissio inter amicos*, Plautus

Zarówno niewolnictwo, jak i wyzwolenie były, zdaniem rzymskich jurystów, instytucjami *iuris gentium*, czyli prawa ludów¹. To jednak, w jakiej formie należało dokonać wyzwolenia i jakie wywoływało ono skutki prawne, każda społeczność regulowała już w ramach własnego *ius civile*. Rzymianie znali formalne sposoby wyzwolenia, które skutkowały nadaniem obywatelstwa², a także sposoby nieformalne (Weiss 1930). Te drugie dawały początkowo jedynie faktyczną, a nie prawną wolność. Dopiero *lex Iunia Norbana* (Rotondi 1912, 463–464; Zabłocka 1987, 14–16) nadała wyzwolencom nieformalnym *status civitatis* Latynów junańskich. Wyzwolenie formalne mogło się natomiast odbyć w zasadzie na trzy

* Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, Wydział Prawa i Administracji, Katedra Prawa Rzymskiego, a.tarwacka@uksw.edu.pl

¹ Taki pogląd wyraził Ulpian w *Instytucjach* (D. 1,1,4).

² Powodowało to zdziwienie cudzoziemców. Por. Masi Doria (1999, 1–4).

sposoby: w testamencie (*manumissio testamentaria*), w postępowaniu *in iure* przed urzędnikiem obdarzonym jurysdykcją (*manumissio vindicta*) lub w czasie spisu ludności (*manumissio censu*). W prawie poklasycznym wprowadzono jeszcze możliwość dokonania *manumissio in ecclesia* (Żeber 2008, 97–134). Ten katalog sposobów wyzwolenia potwierdzają źródła, tak pozaprawne (Plaut., *Cas.* 504: *Tribus non conduci possum libertatibus*; Cic., *Top.* 10), jak i prawnicze (G. 1,17; *FD* 5; Ulp. 1,6).

Jeśli chodzi o wyzwolenia nieformalne (zob. Biscardi 1939; Duff 1958, 21–22; Albanese 1962, 5–103; Albanese 1970, 19–30; Albanese 1991, 217–310 i 781–790; Watson 1967, 196–198; Balestri Fumagalli 1982, 117–169; Quiroga 2007, 37–40), należy przyjąć, że dokonywano ich *inter amicos*.

Sen., *De vita beat.* 24,3: *Servi liberine sint hi, ingenui an libertini, iustae libertatis an inter amicos datae, quid refert?*

Seneka w przywołanym fragmencie dzieła *De vita beata* dokonał podziałów ludzi: najpierw na wolnych i niewolników, dalej wolnych na wolno urodzonych i wyzwolenców i wreszcie tych ostatnich na wyzwolonych formalnie, czyli cieszących się „sprawiedliwą wolnością” (*iusta libertas*), oraz nieformalnie, a zatem tych, którym wolność została dana „między przyjaciółmi”. Jeśli uznamy to wyliczenie za zamknięte, możemy przyjąć, że każde wyzwolenie nieformalne odbywało się *inter amicos*, a inne nazwy źródłowe nie miały charakteru technicznego³. Informacje na temat *manumissio inter amicos* możemy znaleźć w źródłach prawniczych oraz dokumentach praktyki prawnej.

Gaius wspominał o tym rodzaju wyzwolenia w kontekście *lex Fufia Caninia*, która ograniczała liczbę niewolników wyzwalanych w testamencie, ale nie dotyczyła wyzwoleń dokonanych *vindicta*, *censu* lub właśnie *inter amicos*⁴, a także *lex Aelia Sentia*, według której właściciel mający mniej niż 20 lat, który chciał nadać wyzwalanemu status Latyna, mógł wyzwolić *inter amicos* dopiero po przedstawieniu przyczyny przed *consilium*⁵. W *Tituli ex corpore Ulpiani* znajduje się wzmianka o *lex Iunia*, na mocy której wyzwoleni *inter amicos* uzyskali status Latynów⁶.

³ Por. Quiroga (2007, 37–40), który podsumował dotychczasową dyskusję w doktrynie.

⁴ G. 1,44: *Ac ne ad eos quidem omnino haec lex pertinet, qui sine testamento manumittunt. Itaque licet iis, qui vindicta aut censu aut inter amicos manumittunt, totam familiam suam liberare, scilicet si alia causa non impediatur libertatem.*

⁵ G. 1,41: *Et quamvis Latinum facere velit minor XX annorum dominus, tamen nihilo minus debet apud consilium causam probare et ita postea inter amicos manumittere.* Por. *FD* 13.

⁶ Ulp. 1,10: [...] *hodie autem ipso iure liberi sunt ex lege Iunia, qua lege 'Latini' sunt nominati inter amicos manumissi.* Por. także Ulp. 1,18, gdzie jurysta opisywał sytuację, w której współwłaściciel samodzielnie wyzwolił niewolnika: w przypadku wyzwolenia formalnego tracił własność, a jego część przypadła drugiemu właścicielowi na zasadzie *ius accrescendi*, natomiast przy *manumissio inter amicos* nie zachodził żaden skutek, współwłasność nadal trwała. Por. *FD* 10.

Znacznie więcej informacji zaczerpnąć można z *Fragmentum Dositheanum* (Jörs 1905, 1603–1605; Wenger 1953, 528–529; Honoré 1965, 301–323). Jurysta, którego poglądy się tam zachowały, podał, że pierwotnie wyzwoleni *inter amicos* nie uzyskiwali wolności, lecz tylko z woli pana pozostawali w stanie wolnym, w strachu przed przywróceniem do stanu niewoli. Jednak pretor udzielał im ochrony, jeśli wyzwalający siłą chciał z nich ponownie uczynić niewolników. Natomiast mimo to wszystko, cokolwiek nabywał taki nieformalny wyzwoleniec, przypadało jego patronowi. Potem dopiero *lex Iunia* zrównała ich z Latynami kolonialnymi⁷.

FD 7: In his qui inter amicos manumittuntur voluntas domini spectatur; lex enim Iunia eos fieri Latinos iubet, quos dominus liberos esse voluit. Quod cum ita sit, debet voluntatem manumittendi habere dominus: unde si per vim coactus verbi gratia ab aliquo populo vel a singulis hominibus manumiserit, non veniet servus ad libertatem, quia non intellegitur voluisse qui coactus est.

Autor dodał jeszcze, że przy *manumissio inter amicos* kluczową rolę odgrywała wola wyzwalającego⁸, który powinien chcieć nadać niewolnikowi wolność, co zostało uregulowane w *lex Iunia*. W związku z tym wyzwolenie pod wpływem przymusu było nieważne.

Teksty prawnicze nie pozwalają ustalić szczegółowo przebiegu i wymogów wyzwolenia *inter amicos*. Wśród dokumentów praktyki prawnej zachowały się nieliczne papirusy potwierdzające dokonanie takiego wyzwolenia (Stornaiuolo 2019). Jeden z nich (FIRA III (11)) jest datowany na 221 r. n.e. i dotyczy wyzwolenia 33-letniej urodzonej w domu (*verna*) niewolnicy Heleny przez Marka Aurelius Ammoniona; inny (*POxy IX 1205*) pochodzi z 291 r. n.e. i dotyczy 40-letniej niewolnicy Paramony i jej dzieci wyzwolanych przez współwłaścicieli Aurelius i jego siostrę Aurelię, działającą za zgodą opiekuna (Por. *FD 15*). W obu przypadkach za wyzwolenia zapłaciły osoby trzecie, natomiast żaden z dokumentów nie precyzuje szczegółów procedury.

⁷ *FD 4–6: Omnes enim aut ingenui sunt aut liberti. Sed ut magis possint singula declarari, melius videtur incipere a libertis adferre et primum de Latinis scribere, ne saepius eadem interpretari cogamur. Primum ergo videamus, quale est quod dicitur de eis, qui inter amicos olim manumittebantur, non esse liberos, sed domini voluntate in libertate morari et tantum serviendi metu dimitti. Antea enim una libertas erat et manumissio fiebat vindicta uel testamento uel censu et civitas Romana competebat manumissis: quae appellatur iusta manumissio. Hi autem, qui domini voluntate in libertate erant, manebant servi; sed si manumissores ausi erant in servitute denuo eos per vim ducere, interueniebat praetor et non patiebatur manumissum servire. Omnia tamen quasi servus adquirebat manumissori, velut si quid stipulabatur vel mancipio accipiebat vel ex quacumque causa alia adquisierat, domini hoc faciebat, id est manumissi omnia bona ad patronum pertinebant. 6. Sed nunc habent propriam libertatem qui inter amicos manumittuntur, et fiunt Latini Iuniani, quoniam lex Iunia, quae libertatem eis dedit, exaequavit eos Latinis colonariis, qui cum essent ciues Romani liberti, nomen suum in coloniam dedissent.* Por. także *FD 14–15*.

⁸ Musiał on mieć niewolnika w swoim majątku, nie wystarczała własność kwirytna. Por. *FD 9*.

Badacze nie są w związku z tym zgodni odnośnie do znaczenia terminu *inter amicos*: czy odnosi się on do przyjacielskiej formy i tego, że pan i niewolnik działają jako *amici*, czy też raczej wiąże się z obecnością jakichś innych *amici*, których rola jest trudna do określenia. Źródłem pomijanym w badaniach nad *manumissio inter amicos* są komedie Plauta, które jednak mogą rzucić światło na wspomniane dyskusyjne kwestie. Komediodpisarz wielokrotnie przywoływał instytucję wyzwolenia w swoich sztukach, natomiast jedynie *manumissio inter amicos* faktycznie pokazał na scenie (zob. Tarwacka 2016, 1025–1037).

Messenio, niewolnik będący bohaterem komedii *Menaechmi*, mimo strachu przed pobiciem nie wahał się ani chwili, kiedy jego pan został napadnięty. Bez namysłu przyszedł mu z pomocą (Plaut., *Men.* 990–1021), sugerując przy tym, że godziwą nagrodą za ratunek byłoby wyzwolenie. Komizm tej sceny polega jednak na tym, że osoba, do której zwraca się Messenio, to nie właściciel, ale jego brat bliźniak.

Plaut., *Men.* 1023–1032:

MESS.: *Ergo edepol, si recte facias, ere, med emittas manu.*

MEN.: *Liberem ego te? MESS.: Verum, quandoquidem, ere, te servavi. MEN.: Quid est?*

adulescens, erras. MESS.: Quid, erro? MEN.: Per Iovem adiuro patrem,

med erum tuom non esse. MESS.: Non taces? MEN.: Non mentior;

nec meus servos umquam tale fecit quale tu mihi.

MESS.: *Sic sine igitur, si tuom negas me esse, abire liberum.*

MEN.: *Mea quidem hercle causa liber esto atque ito quo voles.*

MESS.: *Nempe iubes? MEN.: Iubeo hercle, si quid imperi est in te mihi.*

MESS.: *Salve, mi patrone. cum tu liber es, Messenio,*

gaudeo. credo hercle vobis.

Niewolnik upiera się, że należy mu się wolność, na co Menaechmus odpowiada, że nie jest jego panem. Potem jednak, ze względu na uporczywe prośby Messenia, zgadza się go wyzwolić, dodając jednak, że robi to, o ile ma nad nim jakąkolwiek władzę. Wypowiada słowa *liber esto* – „bądź wolny”. Co ciekawe, Messenio domaga się dodatkowo, by Menaechmus użył czasownika *iubere*, czyli nakazał mu być wolnym (*iubeo te essere liberum*) i wtedy nazywa go swoim patronem. W dalszej części sztuki dochodzi do konfrontacji niewolnika z jego właścicielem w obecności brata bliźniaka.

Plaut., *Men.* 1148–1150:

SOS.: *Liber esto. MEN.: Quom tu es liber, gaudeo, Messenio.*

MESS.: *Sed meliorest opus auspicio, ut liber perpetuo siem.*

Sosicles również wypowiada słowa *liber esto* – „bądź wolny”. Menaechmus mówi, że cieszy się z otrzymanej przez Messenia wolności, a sam zainteresowany stwierdza, że potrzebne jest lepsze *auspicio* – znak od bóstw, by mógł być wolny już na zawsze. Pozorne wyzwolenie poprzedziło zatem prawdziwe nadanie wolności. W obu tych scenach występują podobieństwa, które mogą pozwolić zidentyfikować prawne aspekty tego aktu.

Przede wszystkim wypowiedzana jest formuła *liber esto*, która ma charakter imperatywny i jest taka sama, jak w przypadku wyzwolenia testamentowego⁹. Messenio wolałby usłyszeć ją w wersji *liberum te esse iubeo* – „nakazuję, abyś był wolny”. Znaczenie jest podobne, ale w drugiej wersji wyraźniejszy jest nakaz (*iussum*) właściciela. Kolejnym krokiem wydaje się wypowiedzenie słów *cum tu es liber, gaudeo* – „cieszę się, że jesteś wolny”. Pojawia się jednak pytanie: do kogo powinna należeć ta kwestia? Za pierwszym razem mówi to sam Messenio, zaraz jednak zwraca się do widzów (Moore 1998, 42–43), stwierdzając, że im wierzy. Jest to wyraźne złamanie iluzji scenicznej w celu pozyskania dodatkowych postaci. Można zatem przyjąć, że bohater pragnie, by te słowa wypowiedział ktoś inny. Już w drugim przypadku tak się dzieje: wygłasza je Menaechmus. Te dwa etapy były konieczne do przeprowadzenia *manumissio inter amicos*: najpierw potrzebny był nakaz właściciela (*iussum*), potem – poinformowanie *amici*, którzy przyjmowali rolę świadków.

Zajmujący się tym zagadnieniem badacze zupełnie jednak pomijali komedie Plauta jako źródło wiedzy o *manumissio inter amicos*. Bernardo Albanese nie przywołał tych fragmentów, Alan Watson skłaniał się raczej ku temu, by uznać je za świadectwo prawa attyckiego, chociaż zrozumiałe dla Rzymian, Pedro López Barja de Quiroga wprost napisał, że Plaut nie był zainteresowany prawnymi aspektami wyzwoleń (Albanese 1962, 5–103; Albanese 1970, 19–30; Albanese 1991, 217–310 i 781–790; Watson 1967, 196–198; Quiroga 2007, 37–40). Tymczasem omawiane sceny z komedii *Menaechmi* stanowią jedyne źródło, w którym mamy do czynienia z konkretnymi formułami. Ich powtórzenie w dwóch miejscach uprawdopodobnia tezę o ich prawnej relewantności. Nakaz właściciela musiał być wyrażony w formie imperatywnej (*liber esto* lub *te liberum esse iubeo*), natomiast *amici* potwierdzali swoją obecność i gotowość bycia świadkami, mówiąc, że cieszą się z otrzymanej przez niewolnika wolności (*cum tu es liber, gaudeo*).

Natomiast kwestia Messenia, który pragnie, by jego wolność miała trwały charakter (*ut liber perpetuo siem*), wydaje się jasnym nawiązaniem do tego, że nieformalne wyzwolenie niosło ze sobą jedynie faktyczną, a nie prawną wolność. Bohater najwyraźniej planuje osiągnięcie w przyszłości tej drugiej, aby zapewnić sobie stabilizację (Fredershausen 1906, 32). W czasach Plauta jedynie dobra wola właściciela zapewniała nieformalnym wyzwolencom możliwość cieszenia się wolnością, w każdej chwili groziło im podważenie ich uprawnień i przywrócenie do stanu niewoli. Dopiero u schyłku republiki, jak wspomniano wyżej, pretor rozciągnął na nich swoją ochronę.

⁹ Por. G. 2,267. *At qui directo testamento liber esse iubetur, uelut hoc modo: STICHUS SERVUS MEUS LIBER ESTO, uel hoc: STICHUM SERVUM MEUM LIBERUM ESSE IUBEO, is ipsius testatoris fit libertus.*

Z wyzwoleniem nieformalnym mamy też do czynienia w komedii *Epidicus*.

Plaut., *Epid.* 728–730:

Oro te, Epidice,

mihī ut ignoscas, siquid imprudens culpa peccavi mea.

at ob eam rem liber esto.

Właściciel znalazł się tu w bardzo niekomfortowym położeniu: związany niewolnik szantażuje go, nie pozwalając zdjąć z siebie więzów. Ostatecznie pan przeprosza i wyzwala Epidicusa, mówiąc: *liber esto*. Jest to już finał¹⁰ komedii, niemal ostatnie słowa. Wydaje się, że dlatego właśnie nic więcej nie zostaje powiedziane. Można przypuszczać, że dla rzymskiej publiczności konfrontacja pana i niewolnika, w której to ten drugi ma przewagę i otrzymuje wolność mimo swoich wcześniejszych oszustw i machinacji, mogła być dość rażąca. Doszło do sceny rozpoznania: ojciec odnalazł swoją zaginioną córkę, ale przy okazji, tracąc chyba nieco godności, dokonał wyzwolenia. Widzowie mieli być może poczucie, że stało się coś niewłaściwego, i dlatego Plaut wołał nie przypieczętować tej *manumissio*. Można przyjąć, że był to pierwszy etap wyzwolenia *inter amicos*.

Komedie Plauta są nieocenionym źródłem wiedzy na temat społeczeństwa rzymskiego w III/II w. p.n.e., dają również obraz rzeczywistości prawnej¹¹. Jeśli chodzi o wyzwolenia, Plaut wspominał zarówno o tych formalnych, przede wszystkim *manumissio vindicta*, podkreślając przy tym skutek w postaci nabycia obywatelstwa rzymskiego, jak i nieformalnych, czyli *manumissio inter amicos*. W tym ostatnim przypadku wydaje się, że komedia *Menaechmi* wskazuje na formę jej dokonania, stanowiąc tym samym jedyny tekst źródłowy na ten temat. Właściciel wyrażał swoją wolę w formie imperatywnej (*liber esto* lub *te liberum esse iubeo*), natomiast *amici* potwierdzali swoją obecność i gotowość bycia świadkami, mówiąc, że cieszą się z otrzymanej przez niewolnika wolności (*cum tu es liber, gaudeo*).

BIBLIOGRAFIA

- Albanese, Bernardo. 1962. „La struttura della ‘manumissio inter amicos’. Contributo allo studio dell’‘amicitia’ romana”. *Annali del Seminario Giuridico dell’Università degli Studi di Palermo* 29: 5–103.
- Albanese, Bernardo. 1970. „Ancora sulla ‘manumissio inter amicos’”. W *Scritti in onore di Gaspare Ambrosini*. Vol. 1. 19–30. Milano: Giuffrè.
- Albanese, Bernardo. 1991. *Scritti giuridici*. Red. Matteo Marrone. Vol. 1. Palermo: Palumbo.

¹⁰ O wyzwoleniu jako toposie szczęśliwego zakończenia komedii por. Reduzzi Merola (2007, 234–235).

¹¹ Na temat przydatności komedii Plauta w badaniach nad prawem rzymskim por. w szczególności Labruna (1968, 24–48); Rotelli (1972, 97–133); Venturini (2002, 114–127).

- Balestri Fumagalli, Marcella. 1982. „Nuove riflessioni sulla ‘manumissio inter amicos’”. W *Studi in onore di Arnaldo Biscardi*. Red. Franco Pastori. Vol. 2. 117–169. Milano: Istituto Editoriale Cisalpino, La Goliardica.
- Biscardi, Arnaldo. 1939. *Manumissio per mensam’ e affrancazioni pretorie*. Firenze: Le Monnier.
- Duff, Arnold Mackay. 1958. *Freedmen in the Early Roman Empire*. Cambridge: W. Heffer.
- Fredershausen, Otto. 1906. *De iure Plautino et Terentiano*. Göttingen: Goldschmidt et Hubert typis expresserunt.
- Honoré, Anthony Maurice. 1965. „The ‘Fragmentum Dositheanum’”. *Revue Internationale des Droits de l’Antiquité* 12: 301–323.
- Jörs, Paul. 1905. „Dositheanum fragmentum”. *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Vol. 10: 1603–1605. Stuttgart.
- Labruna, Luigi. 1968. „Plauto Manilio Catone. Premesse allo studio dell’emptio consensuale”. *Labeo* 14: 24–48.
- Labruna, Luigi. 1995. „Plauto Manilio Catone. Premesse allo studio dell’ ‘emptio’ consensuale”. W *Adminicula*. 179–217. Napoli: Jovene.
- López Barja de Quiroga, Pedro. 2007. *Historia de la manumisión en Roma. De los orígenes a los Severos*. Madrid: Universidad Complutense de Madrid.
- Masi Doria, Carla. 1999. *‘Civitas, operae, obsequium’*. Tre studi sulla codizione giuridica dei liberti. Napoli: Casa Editrice Dott. Eugenio Jovene.
- Moore, Timothy J. 1998. *The Theater of Plautus. Playing to the Audience*. Austin: University of Texas Press. <https://doi.org/10.7560/752085>
- Reduzzi Merola, Francesca. 2007. „La ‘libertas’ tra scena e vita nel teatro comico latino”. W *Diritto e teatro in Grecia e a Roma*. Red. Eva Cantarella, Lorenzo Gagliardi. 233–239. Milano: Edizioni Universitarie di Lettere Economia Diritto.
- Rotelli, Giuseppe. 1972. „Ricerca di un criterio metodologico per l’utilizzazione di Plauto”. *Bullettino dell’Istituto di Diritto Romano „Vittorio Scialoja”* 75: 97–132.
- Rotondi, Giovanni. 1912. *‘Leges publicae populi Romani’*. Elenco cronologico con una introduzione sull’attività legislativa dei comizi romani. Milano: Società Editrice Libreria.
- Stornaiuolo, Antonio. 2019. „An unpublished ‘manumissio inter amicos’ (P. Mich. inv. 5688c)”. *Analecta Papyrologica* 31: 43–59.
- Tarwacka, Anna. 2016. „Manomissioni di schiavi nelle commedie di Plauto”. W *‘Mater familias’*. Scritti romanistici per Maria Zabłocka. Red. Zuzanna Benincasa, Jakub Urbanik. 1025–1037. Varsavia: The Journal of Juristic Papyrology.
- Venturini, Carlo. 2002. „Plauto come fonte giuridica. Osservazioni e problemi”. W *Plauto testimone della società del suo tempo*. Red. Luciano Agostiniani, Paolo Desideri. 114–127. Napoli: Edizioni Scientifiche Italiane.
- Watson, Alan. 1967. *The Law of Persons in the Later Roman Republic*. Oxford: Clarendon Press.
- Weiss, Egon. 1930. „Manumissio”. *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Vol. 14(2): 1366–1377. Stuttgart.
- Wenger, Leopold. 1953. *Die Quellen des römischen Rechts*. Wien: A. Holzhausens Nfg.
- Zabłocka, Maria. 1987. *Przemiany prawa osobowego i rodzinnego w ustawodawstwie dynastii julijsko-klaudyjskiej*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Żeber, Ireneusz. 2008. „O problemie klasyfikacji ‘manumissio in ecclesia’”. W *Prawo wyznaniowe. Przeszłość i teraźniejszość*. Red. Józef Koredczuk. 97–134. Wrocław: Instytut Historii Państwa i Prawa.